

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ БУРЯТИЯ
ГБОУ «РЕСПУБЛИКАНСКИЙ БУРЯТСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ
ЛИЦЕЙ-ИНТЕРНАТ № 1»

РАССМОТРЕНО:
МО учителей бурятского
языка и литературы
Руководитель МО
Мункуева М.Б.

_____
Протокол № 11
от «22» мая 2023 г.

СОГЛАСОВАНО:
Зам.директора по УВР

Цыбикова Д.Д.

_____
Протокол № 1
от «30» 08 2023 г.

УТВЕРЖДЕНО:
Директор ГБОУ
«РБНЛИ № 1»

Июинжонов Б.Б.

_____
Приказ № 1
от «30» 08 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета
«Буряад хэлэн»

для класса 10 «е» общего образования
на 2023-2024 учебный год

Составитель: Осорова Э.Н.,
учитель бурятского языка и литературы

Улан-Удэ, 2023

1. Тайлбари бэшэг

Тус программа гүрэнэй Федеральна стандарт, Буряад Республикын Хуралсалай болон эрдэм ухаанай министерствын туршалгын программа баримталан табигданхай. Буряад дунда хургуулида буряад хэлэн хуралсалай предмет боложо үзэгдэнэ.

Программа иимэ хубинуудһаа бүридэнэ: тайлбари бэшэг, хуралсалай- тематическа түсэб, программын байгуулга ба удха, календарно-тематическа түсэб, хурагшадай мэдэсэ шадабариин гол эрилтэнүүд, хуралсалай методическа хангалга, хабсаргалта.

Буряад хэлэнэй программада дидактикын хамтын түхэлэй принципүүдһээ гадна, өөрсэ маягтай эрдэмэй методическа принципүүд оронхой, мүн программын эрдэмтэ ёһыень баримталһан эрдэмэй-лингвистическэ мэдээнүүд, ойлгосонууд, грамматикын дүримүүд оронхой. Программаар үзэгдэхэ сэдэбүүд, дүүргэгдэхэ даабаринууд коммуникативна шэглэлтэй. Тодорхойлбол: хурагшад дунда хургуули дүүргэхэдээ, түрэлхи хэлэн дээрээ тон найнаар хэлэжэ, хөөрөжэ, харилсажа, һанал бодолоо зүбөөр найруулан дамжуулжа шадаха болохо ёһотой.

Буряад хэлэн тухай эрдэмэй гол бүлэгүүдые удаа дараалан үзэлгын шухала заршам (принцип последовательности) баримталагдаа.

Хурагша бүхэнэй эрдэм мэдэсын хэмжээн адли бэшэ, тиимэхээ хэшээлэй алишье шатада хурагшын мэдэсын хэмжээндэ тааруугаар даабаринуудые дүүргүүлхэ, литературын хэшээлнүүдтэй нягта холбоотойгоор, элдэб онол аргуудаар, жэшээлхэдэ, интегрированнэ аргаар, заагдажа байгаа предметүүд хоорондын харилсаанай аргаар бэелүүлэгдэхэ. «Творческо даабари», «Творческо практикум», г.м. коммуникативно-творческо ажалнуудые үнгэргэхэ, метапредметнэ, личностнэ болон предметнэ шадабаринуудые олгуулха даабаринууд хараалагдана.

2. Хуралсалай түсэбтэ үзэхэ зүйлэй эзэлхэн нуури

Россиин Федерациин хуралсалай эмхинүүдэй федеральна хуралсалай түсэбөөр 10-
дахи класста түрэлхи хэлэндэ 35 саг үгтэгдэнэ.

Программна материал	Часууд
Оролто хэшээл. Хэлэн тухай шухала мэдээн	1 час
Фонетикэ, графика, орфоэпи, бэшэгэй дүрим	2 час
Лексикэ	2 час
Хэлэлгын хубинууд тухай ойлгосо	1 час
Юумэнэй нэрэ	2 час
Тэмдэгэй нэрэ	2 час
Тоогой нэрэ	2 час
Түлөөнэй нэрэ	2 час
Үйлэ үгэ	2 час
Дайбар үгэ	2 час
Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ	4 час
Юрын мэдүүлэлэй байгуулга	1 саг
Практическа хүдэлмэри	4 час
Шалгалтын диктант	8 час
Бүхыдөө:	35 час

Программын байгуулга ба удха

Хэлэн тухай шухала мэдээн (1 час)

Буряад хэлэнэй түүхэхээ. Хэлэн тухай найруулганууд.

Фонетикэ, графика, орфоэпи, бэшэгэй дүрим. (2 час) Аялгануудые зүб бэшэлгэ. Абтаһан үгэнүүдэй һүүлэй аялгание буряадшалжа бэшэлгэ; үгэнүүдые абяануудаарнь, бүридэлөөрнь; мэдүүлэлнүүдые байгуулгаарнь шүүлбэрилгэ дабталга.

Лексикэ (2 час)

Буряад хэлэнэй үгын сан дабталга; буряад хэлэнэй үгэнүүдэй хэрэглэлгээрээ илгарал; фразеологи тухай юрэнхы ойлгосо; фразеологизмуудай шанар шэнжэ ба гол түлэбүүд; оньһон, хошоо ба хурса мэргэн үгэнүүд.

Хэлэлгын хубинууд тухай ойлгосо (1 час)

Морфологиин шэнжэлдэг гол зүйл –үгэ. Үгын бүридэл. Үгын үндэһэн. Түрэл үгэнүүд. Хэлэлгын хубинууд. Бээ даһан ба туһалагша хэлэлгын хубинууд.

Юумэнэй нэрэ (2 час)

Юумэнэй нэрын удха шанар. Тэрэнэй морфологическа шэнжэнүүд ба синтаксическа үүргэ. Тусхайта ба юрын юумэнэй нэрэнүүд. Юумэнэй нэрын хубилалга: тоо, зохилдол, хамаадал. Падежнүүдэй ба хамаадалай залгалтануудые зүбөөр хэлэхэ, бэшэхэ шадабари, дадал бэхижүүлхэ.

Тэмдэгэй нэрэ (2 час)

Тэмдэгэй нэрын удха шанар. Тэрэнэй морфологическа шэнжэнүүд ба синтаксическа үүргэ. Тэмдэгэй нэрын илгарал. Тэмдэгэй нэрын бии бололго. Тэмдэгэй нэрын зохилдол, хамаадал.

Тоогой нэрэ (2 час)

Тоогой нэрэ тухай юрэнхы ойлгосо. Тэрэнэй морфологическа шэнжэнүүд ба синтаксическа үүргэ. Тоогой нэрын илгарал. Юрын ба бүридэмэл тоогой нэрэнүүд. Тоогой нэрын зохилдол, хамаадал.

Түлөөнэй нэрэ (2 час)

Түлөөнэй нэрэ тухай юрэнхы ойлгосо. Морфологическа гол шэнжэнүүд ба синтаксическа үүргэ. Түлөөнэй нэрын илгарал. Түлөөнэй нэрын хубилалга ба ондоо үгэнүүдтэй холболдолго. Түлөөнэй нэрэнүүдэй олоной тоо. Зохилдол. Хамаадал.

Дайбар үгэнүүд (2 час)

Дайбар үгэнүүдэй удха шанар. Тэрэнэй морфологическа шэнжэнүүд ба синтаксическа үүргэ. Дайбар үгэнүүдэй удхаараа илгарал. Дайбар үгэнүүдэй бии болодог аргууд. Дайбар үгэнүүдэй хамаадал.

Үйлэ үгэ (2 час)

Үйлэ үгын удха шанар, түлэбүүд

Дайбар үгэ (2 час)

Дайбар үгын гол морфологическа шэнжэнүүдтэйн ба синтаксическа үүргэтэйн танилсуулха.

Практическа хүдэлмэри (4 час)

Янза бүрийн шүүлбэринүүд (фонетическэ, үгын бүридэл ба үгын бии бололго, үгын бүридэлөөр шүүлбэри үгын бүридэлөөр, морфологическа, синтаксическа)

Холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгэ (5 час)

Мэдүүлэлнүүдэй байгуулга. Зохёолго яагаад бэшэхэб? Зурагаар яагаад хүдэлхэб? Үгүүлэл. Үгүүлэлэй стильнууд.

Календарна-тематическа түсэблэлгэ

Буряад хэлэн, 10 е класс, 1 четверть. 9 час

№	Хэшээ лэй сэдэб	Сагай хубаари	Бурагшадай ажаябуулгын шэнжэ	Хараалагдаһан дүнгүүд			Шалгалтын түхэлнүүд	Болзор	
				предметнэ	личносно	Метапредмет нэ		Түсэбөөр	үнэ н
1.	Оролто хэшээл. Түрэл буряад хэлэн	1 час	Индивидуальна хүдэлмэри-уншалга. Бүлэгөөр хүдэлмэри – литературна буряад хэлэнэй шэнжэнүүдые шүүмжэлхэ. Фронтальна-шалгалтын асуудалнуудта харюусаха.	Батажаргалай С. «Буряад хэлэн», Д-Х. Цынгуевагай «Буряад басаганда» гэдэн шүлэг уран уншалга. буряад хэлэмнай ямар байдалда байнаб? Өөрынгөө һанамжа, хандаса харуулха.	Буряад хэлэнэй удха шанар тухай мэдэсээ үргэдхэхэ.	Уншаһан шүлэгэйнгөө удхаар тобшолол хэхэ, һанамжаяа баталха.		8.09	
2-3	Фонетикэ, графика, орфоэпи, бэшэ гэй дүрим	2 час	Индивидуальна-упражненинүүдые дүүргэхэ Бүлэгөөр хүдэлмэри-дүрим нэрлэхэ. Хоёр хоёроороо хүдэлхэ. Фронтальна-шалгалта (Ямар дүримөөр бэшэгдэхэ үгэнүүд бэ?)	Фонетикэ, графика, орфоэпи, бэшэгэй дүрим илгаруулха. Фонетическэ шүүлбэри хэхэ. Аялгануудые зүб бэшэлгэ. Абтаһан үгэнүүдэй һүүлэй аялганиее буряадшалжа бэшэлгэ; үгэнүүдые абяануудаарнь, бүридэлөөрнь;	«Хүршэ гүрэнүүдэй холбоон» гэдэн текст уншахадаа, точконуудай орондо таараха аялгануудые табин бэшэхэ. Ямар дүрим хэрэглэнэнэ баталха.	Текстын гол удха элирүүлхэ, ямар хургаал абахаар бэ, юу мэдэхэ болобобта, харюу үгэхэ.	5-9 кл ном соо үгтэһэн упр дүүргэхэ вариантаар шалгаха.	15.09 22.09	

				мэдүүлэлнүүдые байгуулгаарнь шүүлбэрилгэ дабталга.					
4	XXX зохёолго	1 час	«Намартаа Сэлэнгын эрьедэ» зохёолго бэшэхэ					29.09	
5- 6	Лексикэ, лексикологи, фразелогии	2 час	Индивидуальна- упражнени нүүдые дүүргэхэ (Упр. 31, 34). Бүлэгөөр хүдэлмэри- Упр 29. Бүлэгөөр хүдэлжэ, харилсааень олохо.	Абтаһан үгэнүүдые дүримөөр нь илгажа бэшэхэ. Антониуудые, синонимуудые һанаха, эхир үгэнүүдые бүрилдүүлхэ.	Антонимуудые, синонимуудые, эхир үгэнүүдые зүбөөр илгаруулха, харюугаа баталха.	Г. Чимитовай «Дуһал» уранаар уншаха. Абтаһан үгэнүүдыень анхаралдаа абаха. Ойлгогдоогүй үгэнүүдые толёор элирүүлхэ.	Упр. 40 асуудалнуудта харюу үгэхэ.	06.10 13.10	
7	Хэлэлгын хубинууд тухай ойлгосо	1 час	Индивидуальна- Бүлэгөөр хүдэлмэри. Фронтальна. уншаад, таблицаар хүдэлмэри.	Морфоло гийн шэнжэлдэг гол зүйл-үгэгэһэн ойлгосотой танилсуулга.	Бэе даһан ба туһалагша хэлэлгын хубинуудай илгарал дабтаха, бэхижүүлхэ.	Хэлэлгын хубинуудые зүбөөр хэрэглэхэ. Хэлэлгын хубинуудые зүбөөр хэрэглэн, мэдүүлэлнүү дые зохёохо.	Таблицаар хүдэлмэри. Жэшээ нүү дые зүбөөр һанажа, дэбтэртээ бэшэхэ.	20.10	
8	Практическа хүдэлмэри Үгын бии бололго. Үгын бүридэл.	1 час	Индивидуальна- упражнени нүүдые дүүргэхэ Үгын бүридэлөөр шүүлбэри. Бүлэгөөр хүдэлмэри- Б-Б. Намсарайн	Текст соо тэмдэгэй ба тоогой нэрэнүүдые олохо шадаха, гол морфологическа шэнжэнүүдээрнь илгаруулха. Үгтэһэн үгэнүүдые	Точконуудай орондо таараха газартань аялган үзэгүүдые табин бэшэхэ. Тусхайта юумэнэй нэрэнүүдые ехэ үзэгөөр эхилжэ	Упр 67 Ч-Р. Намжилон «Тоомгүй хүбүүн». уншаад, гол бодол тодорүүлха элирүүлхэ, түсэб шүүлбэри хэхэ.	Үгын бүридэлөөр шүүлбэри хэхэ, бэе бэе шалгаха. Шалгалтын хүдэлмэри.	20.10	

			«Булаг». Упр 59, 24 н;	мэдүүлэл болгохо, текст ямар мэдүүлэл нүүдхээ бүридэнэб илгаруулха.	бэшэхэ. (Упр 68, 28 н).				
9	Шалгалтын диктант	1 час	Фронтальна-шалгалтын хүдэлмэри.	Шалгалтын диктант бэшэхэ.	Зүбөөр бэшэхээ оролдохо.	Шалгалтын диктант грамматическа даабаринууд тай.	Урда үзэхэнөө дабтаха.	27.10	
Буряад хэлэн, 10 е класс, 2 четверть. 8 час									
1-2	Юумэнэй нэрэ	2 час	Индивидуальна-уншаха, упражнени нүүдые дүүргэхэ Бүлэгөөр хүдэлмэри Фронтальна-алиш тээшээ адляар уншагдаха үгэнүүдые ханаха.	Юумэнэй нэрын морфологическа шэнжэнүүдтэ нь ба синтаксическа үүргэдэнь анхаралаа хандуулха.	«Буряад хэлээр тестнүүд» 1 даабари 39 н., 2 даабари 39 н. дүүргэхэ.	«Гэр бүлэ тухайгаа» дэлгэрэнгы гээр хөөрэхэ.Юу мэнэй нэрэнүүдые хэрэглэжэ, мэдүүлэлнүү дые зохёохо.	Алиш тээшээ адляар уншагдаха үгэнүүдые ханаха.	10.11	
3	Практическа хүдэлмэри	1 час	Индивидуальна хүдэлмэри-уншалга.Бүлэгөөр хүдэлмэри-Упр 71, 28 н. «Дэлхэйн хүн зон адли бэшэ...»	«Хүн зон түрэнэн нютагаа мартаха ёһогүй гэнэн ойлгосо үргэдхэхэ.	Ямар хэлэлгын хубида хабаатай байнаб гэжэ үгэнүүд дээрэ тэмдэглэхэ.	Уншалан текстынгээ удхаар тобшолол хэхэ, ханамжаяа баталха.	Практическа хүдэлмэри. Бэхижүүлгэ	17.11	

4-5	Тэмдэгэй нэрэ	2 час	Индивидуальна-95 н. Мойһон ямар бэ, зураглаха. Упржненинүүдые дүүргэлгэ: упр 228, 96 н «Гүлгэн» уншаха, гүлгэн ямархан бэ гэжэ шадаха гүт? Юундэ? Зохёол һонирхолтой болгон бэшэхэ. Бүлэгөөр хүдэлмэри: упр 231, 97 н, үлүү үгэнүүдые олохо, бэе бээе шалгаха. Фронтальна-236, 98 н. Зүбөөр үгтэһэн үгэнүүдые нь олохо, жэшээнүүдые һанаха.	Тэмдэгэй нэрын гол морфологическа шэнжэнүүдтэйн ба синтаксическа үүргэтэйн танилсуулха.	Тэмдэгэй нэрэнүүдтэ таарамжатай юумэнэй нэрэнүүдые һанан бэшэхэ. (Упр 232, 97 н.)	Үгтэһэн үгэнүүдтэ синонимуудые һанажа бэшэхэ, нэгэ бүлэг синонимуудтай мэдүүлэлнүүдые һанаха. (Упр 235, 97 н.)	Зохёохы шадабари шалгаха.	24.11 1.12	
6	Х.х.х. Творческо хүдэлмэри. Багшын үзэмжөөр.	1 час		Творческо хүдэлмэри. Багшын үзэмжөөр бэшэхэ.	Үгтэһэн даабарияа һайнаар дүүргэхэ.			8.12	

7	Шалгалтын диктант	1 час	Фронтальна-шалгалтын хүдэлмэри.	Шалгалтын диктант бэшэхэ.	Зүбөөр бэшэхээ оролдохо.	Шалгалтын диктант грамматическа даабаринууд тай.	Урда үзэхэнөө дабтаха.	15.12	
8	Алдуу дээрэ хүдэлмэри.	1 час	Индивидуальна-Алдуу дээрэ хүдэлмэри. Бүлэгөөр хүдэлмэри-Нэмэлтэ даабаринуудые дүүргэхэ.	Алдуу дээрэ хүдэлмэри.	Алдуунуудаа зүбөөр заһахаяа оролдохо.	Алдуунуудаа заһахадаа, жэшээнүүдые зүбөөр хэрэглэжэ, харюунуудаа баримталха	Алдуу дээрэ хүдэлмэри	22.12	
Буряад хэлэн, 10 е класс, 3 четверть. 10 час									
1	Тэмдэгэй нэрын шанарай зэргэнүүд.	1 час	Индивидуальна-Ямар амитан тухай хэлэгдэнэб, тааха Бүлэгөөр хүдэлмэри: Упр Фронтальна-шэлэн оршуулха.	Тэмдэгэй нэрэ 3 зэргэтэй байдаг гэхэн ойлгосотой танилсуулга.	Нэгэ текстыень шэлэн оршуулхадаа, зүбөөр мэдүүлэлнүүдээ зохёохо, зэргыень тэмдэглэхэ.	Үгтэһэн даабаридаа зохёохы шадабари хэрэглэхэ.	Оршуулга	13.01	
2-3	Х.х.х. Творческо хүдэлмэри. Багшын үзэмжөөр.	2 час		Творческо хүдэлмэри. Багшын үзэмжөөр бэшэхэ.	Үгтэһэн даабарияа найнаар дүүргэхэ.	Дуратай зохёолойн гоо геройнуудай абари зандань тогтомол холбуулал нуудтай мэдүүлэл	Творческо хүдэлмэри бэшэхэ.	20.01 27.01	

						нүүдье зохёогоод бэшэхэ.			
4-5	Тоогой нэрэ.	2 час	Индивидуальна упр тоогой нэрэнүүдые түүжэ бэшэхэ. Тоогой нэрээр схемэ зохёохо. «Буряд хэлээр тестнүүд» даабари 3, 55 н, даабари 4, 55 н. дүүргэлгэ. Фронтальна-Тоогой нэрэнүүдые харилсуулха, шалгаха.	Тоогой нэрын гол морфологическа шэнжэнүүдтэйн ба синтаксическа үүргэтэйн танилсуулха.	Тоогой нэрэнүүдтэ таарамжатай юумэнэй нэрэнүүдые нанан бэшэхэ.	Тоолоһон, дугаарлаһан тоогой нэрэнүүдые хэрэглэжэ, мэдүүлэлнүүдые зохёохо.	Зохёохы шадабари шалгаха.	3.02 10.02	
6	Практическа хүдэлмэри (Дидактическа материалнуудар хүдэлмэри)	1 час	Индивидуальна-«Буряд хэлээр тестнүүд».	« Буряд хэлээр тестнүүд». Даабаринуудые дүүргэхэ.	Шалгалтын даабаринуудые дүүргэхэ. Ямар дүрим баримталаг дааб? Харюугаа баримталха.	Ород хэлэнһээ оршуулха, холбуулалнуудые зүбөөр хэрэглэн, мэдүүлэлнүүдые зохёохо.	Тэмдэгэй, тоогой нэрэнүүдые падеждэ тааруулан бэшэхэ.	17.02	
7-8	Түлөөнэй нэрэ.	2 час	Индивидуальна-Уран уншалга. Басни ямар хургаал үгэнэб? «Гэрэл ба Нармагшан». н	Түлөөнэй нэрын гол морфологическа шэнжэнүүдтэйн ба синтаксическа	Түлөөнэй нэрэнүүдые олохо. Ямар шэнжэнүүдээрн ь олообта? Харюугаа	Түлөөнэй нэрэнүүдые хэрэглэжэ, мэдүүлэлнүүдые зохёохо.	Зохёохы шадабари шалгаха.	3.03 10.03	

			Түлөөнэй нэрэнүүдые түүжэ бэшэхэ.) «Эхэ Орон» Ц-Д. Дондоковагай шүлэг соохи түлөөнэй нэрэнүүдые ажаглаха. Фронтальна-упр 331, 141 н. (Түлөөнэй нэрэ хэрэглэхэ.)	үүргэтэйн танилсуулха.	баталха. Г. Чимитов «Манай нургуули».				
9	Шалгалтын диктант	1 час	Фронтальна-шалгалтын хүдэлмэри.	Шалгалтын диктант бэшэхэ.	Зүбөөр бэшэхээ оролдохо.	Шалгалтын диктант грамматическа даабаринууд тай.	Урда үзэһэнөө дабтаха.	17.03	
10	Х.х.х. Найруулга	1 час		Найруулга багшын үзэмжөөр бэшэхэ.	Үгтэһэн даабарияа найнаар дүүргэхэ.			24.03	
Буряд хэлэн, 10 е класс, 4 четверть. 7 час									
1-2	Үйлэ үгэ	2 час	Үйлэ үгын удаханар, түлэбүүд	Индивидуальна-упражненинүүдые дүүргэхэ	Үйлэ үгын морфологическа шэнжэнүүдтэнь ба синтаксическа үүргэдэнь анхаралаа хандуулха.	«Буряд хэлээр тестнүүд» даабаринуудые дүүргэхэ.	Үгтэһэн үйлэ үгэнүүдые хэрэглэжэ, мэдүүлэлнүүды е зохёохо.		

3	Практическа хүдэлмэри.	1 час	Индивидуальна – тестовэ даабари дүүргэхэ.	Практическа хүдэлмэри. Багшын үзэмжөөр бэшэхэ.	Үгтэһэн даабарияа найнаар дүүргэхэ.	Дидактическа материалнуудые хэрэглэн, бэеэ даагаад дүүргэхэ. «Буряад хэлээр тестнүүд».	Практическа хүдэлмэри. Бэхижүүлгэ		
4-5	Дайбар үгэ.	2 час	Индивидуальна-Тэмдэгэй нэрэнүүдһээ дайбар үгэнүүдые бүрилдүүлхэ. Фронтальна-упр 369, 160 н.	Дайбар үгын гол морфологическа шэнжэнүүдтэйн ба синтаксическа үүргэтэйн танилсуулха.	Дайбар үгэнүүдые олохо. Ямар шэнжэнүүдээрн ь олообта? Харьюугаа баталха.	Дайбар үгэнүүдые хэрэглэжэ, мэдүүлэлнүүдые зохёохо.	Зохёохы шадабари шалгаха.		
6	Х.х.х. Творческо хүдэлмэри. Багшын үзэмжөөр.	1 час		Творческо хүдэлмэри. Багшын үзэмжөөр бэшэхэ.	Үгтэһэн даабарияа найнаар дүүргэхэ.				
7	Шалгалтын диктант	1 час	Фронтальна-шалгалтын хүдэлмэри.	Шалгалтын диктант бэшэхэ.	Зүбөөр бэшэхээ оролдохо.	Шалгалтын диктант грамматическа даабаринууд тай.	Урда үзэһэнөө дабтаха.		

Нурагшад мэдэсэ шадабарин гол эрилтэнүүд

Нурагшад иимэнүүд шадабари ба дадалтай болохо ёһотой:

үгэ соохи үзэгүүд ба абяанууды зүбөөр илгаруулха, шүүлбэрилхэ, үгэнүүды бүридэлөөрнь, мэдүүлэлнүүды байгуулгаарнь шүүмжэлхэ, юрын болон орёо мэдүүлэлнүүды зохёохо; буряад болон абтаһан үгэнүүдэй бэшэгэй дүрим мэдэхэ, тэрэниие баримталан, үгэнүүды болон мэдүүлэлнүүды зүб үгүүлхэ, бэшэхэ; юрэ хөөрэхэн, бодомжолһон, зураглаһан найруулганууды бэшэхэ түсэб табижа шадаха.

Фонетикэ, графика, орфоэпи, орфографи шудалан үзэлгэ хадаа буряад хэлэнэй абяанай системын онсо зүйлнүүды харуулха, абяан үзэг хоёрые худхахагүй, литературна үгүүлбэрин хэм баримталха, зүб бэшэлгын дүримүүды хэрэглэжэ шадаха болохо ёһотой. Үгэнүүды, мэдүүлэлнүүды, үгүүлэлнүүды зүбөөр галиглажа нурабал, фонетическэ шүүлбэри зүбөөр хэгдэхэ.

Тус программа соо лексикологи ба фразеологи гэхэн сэдэбүүдтэ онсо нуури үгтэнэ. Буряад хэлэнэй үгын баялиг, тэрэниие баяжуулха гол аргууд, хэлэнэй уран аргууды: эпитет, метафора, синекдохэ, гиперболэ – эдэ бүгэды нурагшад эдэбхитэйгээр хэрэглэжэ нураха ёһотой. Лексикологёор мэдэсэнүүд морфологи, синтаксисше шудалха үедөө нэмэгдэхэ, бэхижүүлэгдэхэ. Буряад литературын хэшээлнүүдтэ зохёолой хэлэнэй шүүмжэлгэ хэхэдэ, лексикээр хүдэлмэри ябуулагдаха болоно. Түрэл хэлэнэйнгээ арга боломжые, тодо, хурса, ураниие улам бүри дүүрэнээр хэрэглэжэ нургаха шухала. Нурагшадые лексическэ шүүлбэридэ нургаха хэрэгтэй.

Морфологи шудалан үзэхэдөө, нурагшад үгын бүридэл ба үгын бии болодог аргуудтайнь танилсана. Үгын удхата хубинууд – үндэһэн ба залгабаринуудай үүргэ тухай, үгэнүүды холбодог арга зэбсэгын болохо залгалта тухай ойлгосо нурагшадта үгэхэ, үгые ганса бүридэлөөрнь шүүлбэрилжэ нураха бэшэ, мүн баһа ямар үгэхөө яагаад бии болоһыень ойлгуулха шухала юм. Үгын бүридэлөөр ба үгын бии бололгоор шүүлбэридэ наринаар хандаха, зүб бэшэлгэтын холбоотойгоор хараха. Хэлэлгын хубинуудай морфологическа шэнжэнүүды ойлгон, тэдэнэй хоорондох ади ба ондоо зүйлнүүды мэдэжэ абаха зорилго табигдана.

Синтаксис шудалан үзэхэдөө, нурагшад үгэнүүдэй холбоо, мэдүүлэл, мэдүүлэл доторхи үгэнүүдэй холбоо, мэдүүлэлэй шухала ба юрын гэшүүд, мэдүүлэлэй тусгаарлагдаһан гэшүүд, причастна ба деепричастна дахуулалтай мэдүүлэлнүүд, юрын ба орёо мэдүүлэлнүүдэй гол янзанууд тухай мэдэсэ, хэрэглэхэ шадабари бата бэхээр ойлгожо абаха ёһотой. Мэдүүлэлнүүды уншахадаа, хоолойн аялга ашагладаг байха хэрэгтэй. Нурагшадые сэглэлтын тэмдэгүүды зүбөөр табиha дүй дүршэлтэй болгохоһоо гадна, мүн баһа уран уншалгыень хүгжөөхэ байна. Морфологи синтаксис хоёрой хоорондох холбоо хараада абаха шухала юм. Зүб бэшэлгын дүримүүд, сэглэлтын тэмдэгүүдээр дүримүүд, шалгахань бэрхэтэй орфограммануудта анхарал хандуулагдаха ёһотой.

Грамматикын тодорхойлолгонууды ба дүримүүды сээжэлдэхэ гэхэн зорилготой бэшэшье хаань, тэдэниие сохом тодоор, удхыень ойлгожо, найруулан хэлэхэ эрилтэ нурагшадта табиha.

Лингвистическэ шүүлбэринүүды саг үргэлжэ үнгэргэжэ байхада, нурагшад мэдэсэ, шадабари, дадал дүримшаха ёһотой.

Нурагшад мэдэсэ шадабарин гол эрилтэнүүд

Буряад хэлээр нурагшад мэдэсэ шадабарин мониторинг четвёртьнүүдэй һүүлээр гү, али түрүүшын ба хоёрдох нурагшад хахад жэлнүүдэй дүнгүүдээр гэршэлэгдэдэг.

Мониторинг хурагшадай хуралгын дүнгүүдые сасуулан, зэргэсүүлэн, шүүлбэрилэн хэгдэхэ ёһотой. Удаадахи хүдэлмэринүүдэй дүнгүүдээр хуралсалай мониторинг элирүүлэгдэхэ: шалгалтын упражненинүүд, бэшэмэл харюунууд, тестнүүд, диктантнууд, шалгалтын холимог хүдэлмэри, аман шалгалта, хөөрэлдөөн, хурагшадтай уридшалан хүдэлэлгэ, хүсэд шиидхэгдээгүй асуудалнуудые шэнжэлүүлэн тайлбарилга, рефератуудые бэшэлгэ, олонийтын ажалда хабаадалга, элидхэл хэлгэ ба бусад.

Аман шалгалтаар элирүүлэгдэхэ үрэ дүнгүүд: хурагшадай хэлэн тодо сэбэр, уян нугархай, ханал бодолоо эли тодоор холбожо, мэдүүлэл, үгүүлэл болгон хэрэглэжэ шадаха ёһотой. Хуралсалай мониторинг элирүүлгэдэ холбоо хэлэлгэ хүгжөөлгын хүдэлмэрийн дүнгүүд оролсодог.

Хэшээлхээ гадуур хүдэлмэри

Буриад хэлэнэй багша хэшээлнүүдээ класчаа гадуур хэгдэдэг хүдэлмэреэр баяжуулдаг. Буриад хэлээр хэшээлхээ гадуурхи хүдэлмэри элдэб янзын байха ушартай: кружогууд, бүлгэмүүд (жэшээлхэдэ, түрэлхи хэлэндээ дуратайшуулай бүлгэм, аман зохёолой кружок г. м.), конкурснууд ба олимпиаданууд (уранаар уншагшадай, хөөрэгшэдэй, зохёолшодой, уран зохёол шүүмжэлэгшэдэй мурьсөөнүүд, грамматическа олимпиада г. м.), тусхай сэдэбтэ зорюулхан Баярай үдэрнүүд, буриад хэлэнэй танхим байгуулга; буриад хэлэндэ, хэлэ шэнжэлдэг эрдэмтэдтэ, дурасхаалта хайндэрнүүдтэ зорюулагдана тусхай ханын сонин гү, али бюллетень гаргалга, сониндо үгүүлэл бэшэлгэ ба бусад.

ХУРАГШАДАЙ МЭДЭСЭ, ШАДАБАРИ, ДАДАЛ СЭГНЭХЭ ХЭМ

Хурагшадай аман харюу сэгнэлгэ

Грамматикаар хурагшадай мэдэсэ, шадабари, дадал элирүүлхэ аргын нэгэн хадаа аман асуудал болоно.

Тусхай темээр хурагшын аман харюу холбоо удхатай мэдээсэл боложо, грамматика хэр зэргэ тодорхойгоор мэдэдэг, ойлгодог байһыень элирүүлнэ.

Хурагшын аман харюу удаа дараалан хубариһан байха ёһотой.

Жэшээлхэдэ, түлөөнэй нэрын удха шанар, илгаа тухай асуудалда хурагша иимэрхүү харюу үгэхэ болоно:

- түлөөнэй нэрын тодорхойлолго;
- түлөөнэй нэрэ юумэнэй, тэмдэгэй, тоогой нэрэнүүдэй али нэгэнэй түлөө хэрэглэгдэдэг гэжэ жэшээ дээрэ харуулха;
- түлөөнэй нэрын илгаае (нюурай, зааһан, асууһан г. м.) нэрлэхэ, жэшээ дээрэ харуулха.

Хурагшын хөөрөжэ дүүргэхэдэ, материал хэр зэргэ мэдэрэлтэйгээр, гүнзэгыгөөр ойлгон абаһыень багша асуудалаар элирүүлнэ. Эндэ хурагшад үгын удха зүбөөр ойлгоһоноо, үгтэһэн үгэдэ түрэл үгэ тааруулан олохо, үндэһыень ойлгохо, үгэ ба конструкци хэлгэхэ шадабаритай байһанаа харуулна.

Хурагшадай мэдэсэ, шадабари, дүршэл шалгалгада грамматическа шүүлбэри ехэ тухатай. Шүүлбэри хурагшадай хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ ехэ үүргэтэй, тэдэнэй грамматикын дүримүүдые ойлгоходо туһа боложо үгэдэг.

Хурагшадай аман харюу сэгнэхэдээ, иимэ юумэндэ анхаралаа хандуулха:

- харюуны зүб, дүүрэн гү;

- үзэхэн материалаа хэр зэргэ ойлгооб;
- үгэ хэлээ хэр зэргэ зүб найруулжа харюусааб;
- мэдүүлэл найнаар зохёожо, мэдүүлэл соо хоолойн аялга зүбөөр табижа, үгэ зүбөөр хэрэглэжэ, грамматическа шүүлбэри хэжэ шадана гү;
- хурагшын зохёоһон мэдүүлэлэй найруулал зүб гү.

Аман харюу сэгнэхэдээ, иимэ эрилтэ баримталха:

«5» сэгнэлтэ хэрбээ хурагшын шудалан үзэхэн материалаа хүсэд дүүрэнээр мэдэхэ, тодорхой найнаар найруулжа, хэлэн тухай ойлгосодо зүб тодорхойлго үгэжэ, ханамжаяа үндэнэ баримтатай болгожо, өөрынгөө зохёоһон жэшээ харуулжа, материалай удаа дараа алдангүй, литературна хэлээр, эли тодоор дамжуулжа шадаха байхадань;

«4» сэгнэлтэ хэрбээ хурагшын харюу «5» гэхэн сэгнэлтэдэ табигдадаг эрилтэ хангамаар аад, зүгөөр 1–2 алдуутай, багшын ажаглаһанай хойно, тэрэнээ өөрөө заһажа, найруулан хэлэхэдээ, удаа дараагай ба хэлэнэй 1—2 алдуу гаргаһан байхадань;

«3» сэгнэлтэ хэрбээ хурагша тус темын гол зүйл мэдэхэ ба ойлгохо байһанаа харуулжа, материалаа дутуу найруулһан, ойлгосо тодорхойлгодо гү, али дүрим дутуу мэдэхэ, ханамжаяа үндэнэ баримтатай болгожо, өөрөө жэшээ үгэжэ шадаагүй, материал найруулхандаа удаа дарааень эбдэнэн, хэлэнэй талаар алдуу гаргаһан байхадань;

«2» сэгнэлтэ хэрбээ хурагша үзэхэн материалаа ехэнхиень мэдэхэгүй, тодорхойлго ба дүрим хэлэхэдээ удхыень хазагайруулһан, материал ойлгожо ядангяар, гуримгүйгөөр найруулһан байхадань табиha.

Хангалтатай сэгнэлтэ («5», «4», «3») нэгэ доро үгтэнэн харюугай түлөө (хурагшын бэлэдхэл шалгалгада тухай саг үгтэнэн байхадань) табигдахаһаа гадна, мүн таһалдаһан, бүхэли хэшээлэй турша соо хурагшын үгтэнэн хэдэн багашаг харюугай түлөө хамтаруулан табигдаха.

Диктант сэгнэлгэ

Диктант бэшэлгэ хадаа хурагшадые бэшэгэй дүримдэ, сэглэлтын тэмдэгүүдтэ, найруулалда, бэшэмэл хэлэлгэдэ хургаха арга зэбсэгэй нэгэн болоно. Диктант хурагшадай анхарал дээшлүүлдэг, ханал бодолыень зүбөөр эмхидхэдэг, өөһэдыгөө шалгаха дүршэлтэй болгодог. Диктант бэшүүлхын тула холбоотой текст хэрэглэбэл зохистой. Энэ текст мүнөө үсын уран зохёолой хэлэнэй эрилтэ баримталһан байха ёһотой.

Диктантын аша туһань хоёр зүйлһөө дулдыдаха: а) текстын шанарһаа; б) текст зүбөөр бэшүүлхэ багшын шадабарихаа.

Диктантын текст иимэ байха ёһотой:

1. Диктантын текст уран зохёолой хэлэн дээрэ бэшэгдэнэн байха зэргэтэй.
2. Текст соохи мэдүүлэл дүүрэн удхатай байха. Шадаал хаа, холбоотой текст бэшүүлхэ хэрэгтэй. Текстын ба тэрэнэй үгын удха хурагшадта бэлээр ойлгогдохо ёһотой.
3. Диктант хурагшадай үзэхэн, мэдэхэ дүримдэ бэшүүлхэ. Нэгэ текст соо олон хүшэр дүрим орохо ёһогүй.

Багша диктантын текст найнаар, тодоор, уран гоёор уншаха уялгатай.

4. Диктантын текст класс класста таарахан, хурагшадай бэшэжэ шадахаар байха ёһотой.

Диктант бэшүүлхэ текстын юрэнхы хэмжээн:

5 класста – 70–80 үгэ;

6 класста – 80–90 үгэ;

7 класста – 90–100 үгэ;

8 класста – 100–110 үгэ;

9 класста – 110–130 үгэ;

10 класста – 130–150 үгэ;

11 класста – 150–180 үгэ.

Ажaglалта: хэрбээ диктантда грамматическа даабари үгтэһэн байгаа һаань, хэмжээн 10–15, дээдэ классуудта 20–30 үгөөр үсөөн болохо.

Словарна диктант хүндэ бэшэлгэтэй үгэ хурагшадай хэр зэргэ зүбөөр бэшэжэ шадаха болоһыень шалгадаг. Словарна диктантын үгэнүүдэй тоо:

5 класста – 10–15 үгэ;

6 класста – 15–20 үгэ;

7 класста – 20–25 үгэ;

8 класста – 25–30 үгэ;

9 класста – 30–40 үгэ.

Словарна диктант сэгнэхэдээ, иимэ сэгнэлтэ табиха:

«5» сэгнэлтэ алдуугүй диктантын түлөө;

«4» сэгнэлтэ 2–3 алдуутай диктантын түлөө;

«3» сэгнэлтэ 3–5 алдуутай диктантын түлөө;

«2» сэгнэлтэ 6-һаа дээшэ алдуутай диктантын түлөө.

Зохёолго сэгнэлгэ:

«5» сэгнэлтэ темэдэ сэхэ, дүүрэн харюу үгэһэн, литературна материал хурагшын гүнзэгыгөөр ойлгожо, мэдэжэ хэрэглэһые харуулһан, бэшэгдэһэн ушарта сэгнэлтэ үгэжэ шадаһан, һанал бодолойнгоо бээ даангиие харуулһан, үгэ шэлэн абалга ба мэдүүлэл байгуулгада алдуугүй, тодо хурсаар ба уран һайханаар найруулагдаһан, бэшэгэй дүримдэ алдуугүй бэшэгдэһэн зохёолгын түлөө;

«4» сэгнэлтэ литературна материал хурагшын һайн мэдэһэн, һанал бодолоо удаа дараа үндэһэ баримтатайгаар найруулжа, шухала хэрэгтэй тобшолол ба хамтадхал хэжэ шададагые харуулһан, зүб литературна хэлээр бэшэгдэһэн аад, 2–3 найруулалай алдуутай, 3-һаа дээшэ бэшэ бэшэгэй дүримэй, сэглэлтын тэмдэгээр 3-һаа дээшэ бэшэ алдуутай байһан зохёолгодо;

«3» сэгнэлтэ темэдээ гол түлэб тааруу аад, хурагшын схематична харюу үгэһэн, үгышые хаа фактическа материал найруулхадаа, зарим тодо бэшэ зүйл гаргаһан гү, али зохёолгодоо удаа дараань эбдэһэн, 3–4 найруулалай алдуу хэһэн, 6-һаа дээшэ бэшэ бэшэгэй дүримэй, сэглэлтын тэмдэгээр 6-һаа дээшэ бэшэ алдуу гаргаһан зохёолгодо;

«2» сэгнэлтэ темээ хурагшын ойлгоогүй гү, али литературна материал мэдэхэгүй байһанаа харуулһан, 5–6-һаа дээшэ найруулалай алдуутай байһан, «3» сэгнэлтэдэ тогтоогдоһон эрилтэһээ дээшэ бэшэгэй дүримэй, сэглэлтын тэмдэгээр 7–8-һаа дээшэ алдуутай байһан зохёолгодо табиха.

Найруулга сэгнэлгэ

Найруулга бэшүүлхэ текст хургалгын, болбосоролой, хүмүүжүүлгын зорилго хангаһан, удхынгаа ба үгэ хэлэнэйнгээ талаар хурагшадай бэшэжэ шадахаар байха ёһотой.

5-дахи класста найруулга бэшүүлхэдээ, багашаг хөөрөө гү, али уран зохёол сооһоо богонихон зураглал үгэдэг. Найруулгын текстын удха ойлгосотой бэшэгдэһэн, автарай тайлбарилгатай, зохёолой геройн һанал бодол, тэрэнэй сэдхэл элеэр харуулагдаһан байха ёһотой.

5–6-дахи классуудта бэшүүлхэ текстнүүд адлирхуу байхадаа болохо. Мүн багахан характеристикэ, дэлгэрэнгыгээр зураглаһан уран зохёолой хэһэг үгэхэдэ болохо. Хэһэг гол түлэб юрэ хөөрэһэн байха зэргэтэй.

7-дохи класста диалог ба шүүмжэлэн бодомжолгын зүйлөөр орёошог болгогдоһон характеристикэ, зураглагдаһан хэһэг зохёолһоо үгтэхэ.

Найруулга бэшэхэ текстын хэмжээ:

5 класста – 90–100 үгэ;

6 класста – 100–130 үгэ;

7 класста – 140–170 үгэ;

8 класста – 180–200 үгэ;

9 класста – 210–230 үгэ.

Нуралсалай методическа хангалга

1. Цыремпилова О.Ш, Жанчипова Ц.С. «Буряадхэлэн», Улаан- Үдэ., «Бэлиг», 2013 он.
2. С. Будаин, Ж. Жамбуева, Я. Ивахинова, Ц. Лубсанова «Буряад хэлээр тестнүүд», Улаан- Үдэ., «Бэлиг», 2007 он.
3. Б-Д. Батоев, С. Будаев, Б. Будаин «Буряадхэлэн» 5-9 кл., Улаан- Үдэ., «Бэлиг», 2006 он.
4. Х. Дамдинова, Цыремпилун «Буряад хэлээр дидактическа материалнууд», Улаан- Үдэ., 1983 он.
5. «Буряад хэлэн» сахим нураха ном. 2012 он.
6. Д. Доржиев, Р-Х. Санжимитыпова «Буряад хэлээр хэрэглэхэ дидактическа материалнууд». Улаан- Үдэ., 1992 он.
7. Д. Амоголонов «Буряад хэлэнэй орфографическа словарь», Буряадай номой хэблэл, Улаан- Үдэ., 1976 он.
8. «Буряад хэлэнэй тобшо тайлбари толи» Буряадай номой хэблэл, Улаан- Үдэ., 1992 он.
9. Л. Шагдаров, Н. Очиров «Ород-буряад толи» Россиин эрдэмэй академи...
10. «Буряад нургуулийн програмнууд», «Буряад хэлэн 5-11 классууд» Улаан- Үдэ., «Бэлиг», 2008 он.

Шэнэ онол арга:

1. Компьютер
2. Проектор
3. Интерактивна самбар
4. «Буряад хэлээр сахим нураха ном»
5. Буряад уран зохёолой соносохо номой хан (аудиобиблиотека)

Шалгах хэрэгсэл :

- Шалгалтын асуудалнууд ба даабаринууд;
- М-тест
- Электрон номой тестнүүд

Интернет онол арга:

- <http://www.edu.ru> – Федеральний портал «Российское образование».
- <http://www.edu03.ru/-Министерство> образования и науки РБ
- <http://www.buryadxelen.org>
- <http://www.nomoihan.org>
- <http://www.ict/edu.ru/> - Портал «Информационно-коммуникационные технологии в образовании».
- <http://www.Крмо.iv-edu.ru/> – Сайт регионального комплексного проекта модернизации образования.
- <http://fcior.edu.ru/> - Федеральный центр информационно-образовательных ресурсов.
- <http://www.rikuo.ru/> – Сайт республиканского института кадров управления и образования.